

ОЦЕНКИ НА ГЪВКАВОСТТА НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

Гъвкавостта е дефинирана като способност на пазара на труда да реагира на външни въздействия и да се променя. В първия аспект е изследвана неговата реакция под въздействието на по-важните макроикономически фактори (БВП, инфлация и производителност на труда). За оценка на способността да се променя са използвани ключови показатели в тази област: мобилност на работната сила (потоците на пазара на труда - вътрешни и външни), продължителност на работното време и характерът на трудовите договори. Получените резултати дават основание за извода, че пазарът на труда в България се отличава с умерена гъвкавост. Той реагира в различна степен на външни въздействия, проявява висока междусекторна мобилност и ограничено прилагане на гъвкави форми на заетост.

JEL: J00, J21, J62

Гъвкавостта на пазара на труда заема важно място в научните и приложните изследвания през последните години. Сред тях особено внимание се отделя на проблемите, свързани с оценката на влиянието на различни фактори (институционални, макроикономически и политики) върху изменението на ключовите параметри на този пазар. Гъвкавостта му се дефинира и оценява от различни аспекти. Най-често тя се отъждествява с прилагането на гъвкави форми на заетост, по-висока мобилност на заетите, промяна на работните места, способността на пазара на труда да реагира на външни въздействия, степента на регулация на трудовите отношения и др.

В такава широка гама от дефиниции се разграничават две основни концептуални направления. Първото дефинира и разглежда гъвкавостта на пазара на труда като цяло (т.нар. външна или количествена гъвкавост), а второто - в рамките на организацията (т.нар. вътрешна гъвкавост).¹ Тези направления не се взаимоизключват, а напротив, те се допълват, защото между тях съществуват определени връзки и взаимодействия. Обект на изследване тук е първото направление, в рамките на което доминират две схващания: като способност на трудовия пазар да реагира на външни въздействия (шокове) и да се променя; като степен на дерегулация на трудовите отношения.² Първото схващане се основава на общото разби-

¹ *Curry, J.* The flexibility Fetish: A Review Essay on Flexible Specialisation. - *Capital & Class*, 1993, 50 (summer), p. 99-126; *Kucera, D.* Unemployment and External and Internal Labour Market Flexibility: A Comparative View of Europe, Japan and the United States. Centre for Economic Policy Analysis, New School for Social Research, Working paper N 11, 1998.

² OECD. The OECD Jobs Study: Facts, Analysis, Strategies. OECD, 1994.

ране за гъвкавост на една система, т.е. доколко тя е чувствителна на външни влияния, а второто - на разбирането, че свободното действие на пазарните сили е най-добрият регулатор на търсенето и предлагането на труд. Колкото по-ограничена е намесата на институциите на пазара на труда (трудовете законодателство, колективното договаряне, минималната работна заплата, осигуряването на безработните и др.), толкова по-висока е неговата гъвкавост.

Реакция на външни въздействия

Върху пазара на труда оказват влияние множество фактори на външната среда, но не всички водят до изменение на неговите основни параметри (икономическата активност, заетостта, безработицата и работната заплата). В икономическата теория и научните изследвания са обособени няколко основни групи фактори: макроикономически (икономическият растеж, инфлацията, производителността на труда и др.); институционални (трудовете законодателство, колективното трудово договаряне, минималната работна заплата и др.); политиките на пазара на труда (пасивни и активни).

Обект на анализ и оценка е реакцията на пазара на труда на промените в макроикономическата среда. Сред макроикономическите показатели, оказващи непосредствено влияние върху параметрите на пазара на труда, основно значение имат динамиката на БВП, инфлацията и производителността на труда. Тези показатели въздействат върху отделни елементи на трудовия пазар.

1. Приспособяване на пазара на труда към динамиката на БВП

Като синтезиран показател, изразяващ икономическото развитие на страната, БВП оказва пряко влияние върху три основни показателя на трудовия пазар: равнището на заетост, безработицата и работната заплата.

Най-общо динамиката на БВП през 1989 - 2005 г. може да се характеризира с два периода на развитие. Първият обхваща времето до 1997 г. и е свързан с чувствително намаляване на производството и на БВП, а вторият, след 1997 г. - с постепенно възстановяване. Тази динамика на общото икономическо развитие на страната оказва съществено влияние върху основните параметри на пазара на труда. Реакцията на последния спрямо негативните производствени резултати се изразява най-силно върху съкращаването на работни места и респ. върху намаляването на заетостта. Между динамиката на БВП и заетостта съществува значително сходство, което подсказва за наличието на положителна корелационна зависимост и причинно-следствена връзка (вж. фиг. 1, Панел 1, А). За целия изследван период 1989 - 2005 г. БВП намалява с 9%, а броят на заетите в икономиката с 25%, т.е. разлика от около 16 процентни пункта. Тази реакция на пазара на труда показва, че през отделните

Оценки на гъвкавостта на пазара на труда в България

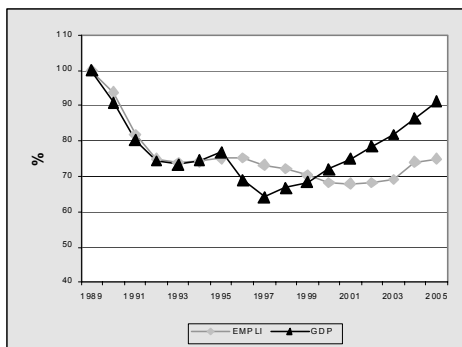
години процесът на адаптация към изменящите се икономически условия е различен.

Фигура 1

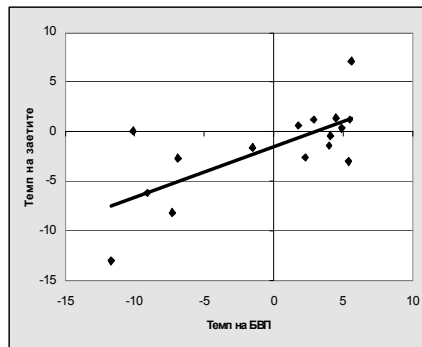
Динамика на БВП, заетостта, безработицата и реалната работна заплата, 1989 - 2005 г.

Панел 1. БВП и заетост

А. Индекси, 1989=100

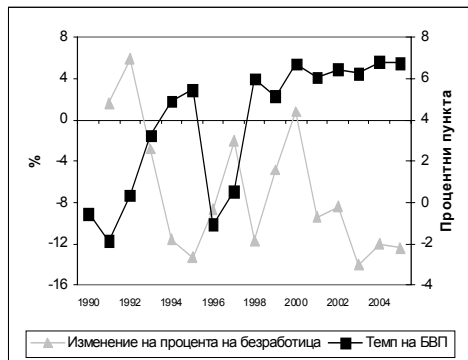

Б. Съотношение между темповете на БВП и заетите

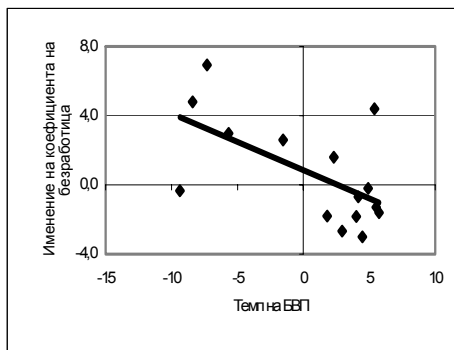

Панел 2. БВП и безработица

А. Темпове на прираст и процентно изменение на безработицата

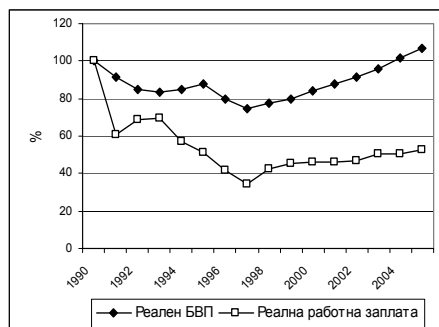

Б. Съотношение между темпа на прираст на БВП и изменението на безработицата

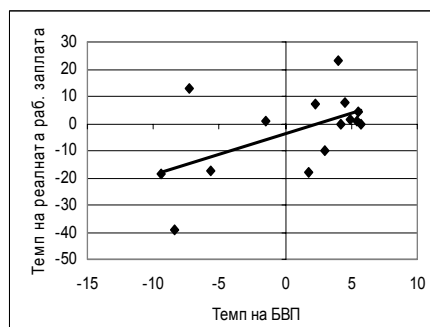

Панел 3. БВП и реална работна заплата

А. Индекси, 1990=100

Б. Съотношение между темповете на прираст

Източник: Статистически годишник, НСИ, различни публикации.

През периода 1989-1995 г. изменението на заетостта и БВП се осъществява с почти идентични темпове. БВП намалява с 23.8%, а заетостта - с 24.8%. Тези данни показват, че през този период пазарът на труда се приспособява към намаленото търсене в степен, пропорционална на намаляването на БВП.

По-ниска степен на приспособяване се наблюдава в периода след 1997 г. Трудовият пазар не съумява да се развива паралелно с положителните икономически резултати. Постигнатият икономически растеж не е съпроводен с увеличаване на заетостта. През 1998-2003 г. БВП нараства с 27.5%, докато броят на заетите намалява с 5.5%. Причините са в продължаване на структурната реформа чрез ликвидирани неефективни дейности и производства. В този случай балансът между закритите и новосъздадените работни места е в полза на първите, т.е. икономическият растеж не е в състояние да компенсира закритите. Едва през 2002-2005 г. се постига увеличаване на заетостта.

Независимо от по-слабото приспособяване на пазара на труда през последните години между темповете на БВП и заетостта е налице положителна корелационна зависимост (вж. фиг. 1, Панел1, Б). Това означава, че изменението на БВП води до реакция в заетостта, т.е. трудовият пазар реагира на промените в икономиката. Коэффициентът на корелация между темповете на БВП и броя на заетите е 0.53. Степента на приспособяване на заетостта към промените на БВП може да се измери и чрез прилагането на елементарни иконометрични модели на съотношение. В случая е използван единичен модел между темповете на БВП и броя на заетите.³ Въпреки относително късия времеви ред (14-годишен период)

³ Оценяваният модел има следния вид: $EMPLR_t = \alpha_0 + \alpha_1 GDP R_t + \alpha_2 MA(1) + \alpha_3 MA(2)$, където $EMPLR$ е темп на изменение на броя на заетите, $GDP R$ – темп на БВП, $MA(1)$ и $MA(2)$ – плъзгачи се средни от първи и втори порядък. Оценките са направени за периода 1990-2003 г.

получените резултати притежават приемлива статистическа оценка. Оценката на степента на приспособяване на заетостта към промените в търсенето не е висока (0.39). Процентното изменение в съвкупното търсене води до по-слабо изменение в заетостта с около две трети.

Представените резултати от изследването на връзката между заетостта и БВП показват, че в това отношение пазарът на труда проявява известна гъвкавост. Степента на гъвкавост, определена на базата на коефициента на еластичност, може да се приеме като относително ниска.⁴

Динамиката на БВП оказва влияние не само върху заетостта, но и върху равнището на безработица. В условията на висока гъвкавост на трудовия пазар безработицата трябва да намалява с нарастването на БВП. В българския пазар на труда тази зависимост невинаги е ясно изразена. Тя се проявява особено силно в началото на 90-те години. Понижаването на БВП с 19.4% през 1990-1994 г. имплицира нарастване на безработицата⁵ за същия период от 1.5 на 15.8%. Това влияние не се проявява с постоянен интензитет и сила. В началото на 90-те години отрицателните темпове на БВП имаха по-силно въздействие върху изменението на безработицата, отколкото положителните темпове в края на периода (вж. фиг. 1, Панел 2, А.). Повишаването на БВП след 1997 г. беше съпроводено с увеличаването на безработицата. За периода 1999-2002 г. нормата на безработица нараства с 3.5 процентни пункта, а след това постепенно намалява. Вероятно този резултат е следствие и на други причини като осъществяването на втория етап на структурната реформа.

Между промените в равнището на безработицата и темпа на БВП за периода 1990-2005 г. съществува отрицателна корелационна зависимост (вж. фиг. 1, Панел 2, Б). Коефициентът на корелация е сравнително висок (-0.53) и представлява приемливо основание да се търси причинно-следствена връзка между изследваните процеси. По-задълбоченото изследване на реакцията на безработицата към промените в динамиката на БВП чрез крос-корелационен анализ показва, че ефектът от промените в съвкупното търсене се проявява както в текущата година, така и със закъснение от една година (вж. табл. 1). Потвърждение на това са високите коефициенти на автокорелация при отсъствие на лаг (-0.54) и при лаг 1 година (0.48). Високият коефициент на автокорелация с лаг една година подсказва посоката на причинно-следствената връзка. Тя е насочена⁶ от БВП към изменението на процента на безработица.

⁴ Оценката на тази зависимост за икономиката на САЩ, която се смята за еталон на гъвкавост, е 0.67. Вж. *Stanford, J. Testing the Flexibility Paradigm: Canadian Labor Market Performance in International Context*, <http://www.caw.ca/whatwedo/research/pdf/TestingFlexibilityHypothesistablesfigures.pdf>

⁵ Измерена чрез броя на регистрираните безработни.

⁶ Допълнителното тестване на причинността между разглежданите променливи в смисъла на Гренгър потвърждава този извод. Вероятността за приемането на нулевата хипотеза, че темпът на БВП не е причина (в смисъла на Гренгър) за изменението на безработицата, е много малка (0.11).

Таблица 1

Статистическа оценка на регресията между процента на безработица и темпа на инфлация: $UMR_t = c + \alpha CPIR_t + d1 + MA(1) + \varepsilon_t$

Променлива	Коефициент	Станд. грешка	t-стат.	Вероятност
C	13.25074	1.118994	11.84165	0.0000
CPIR	-0.01319	0.005347	-2.467636	0.0332
d1	12.27582	5.100649	2.406717	0.0369
MA(1)	0.989840	0.032263	30.68082	0.0000
	R-squared	0.787314		
	Adjusted R-squared	0.723509		
	S.E. of regression	2.360717		
	Durbin-Watson stat	2.069143		
	Inverted MA Roots	-.99		

Динамиката на реалната работна заплата чувствително изостава от тази на БВП (вж. фиг. 1, Панел 3, А). За периода 1990-2005 г. БВП възстановява и надхвърля равнището от началото на 90-те години, докато покупателната способност на работната заплата намалява с около 47%. Тези данни сочат за ограничена гъвкавост на работната заплата по отношение на промените на БВП. Въпреки това между темповете на изменение съществува положителна корелационна зависимост (вж. фиг. 1, Панел 3, Б). Коефициентът на корелация е 0.59, но отклоненията от тренда са съществени.

2. Реакция на трудовия пазар към промените в инфлацията

Гъвкавостта на пазара на труда по отношение на промените в инфлацията се свързва с изменението на безработицата. Взаимодействието между тях се изразява в обратнопропорционална зависимост, която в икономическата теория е известна като "крива на Филипс". Наличието на заменяемост (компромис) между темпа на инфлация и процента на безработица показва, че трудовият пазар е в състояние да реагира на външните шокове, породени от промените в инфлацията. Липсата на такава зависимост говори за недостатъчна гъвкавост на този пазар.

Изследванията на посочената зависимост за България⁷ показват, че тя е статистически слабо изразена. Обект на анализ е предимно въздействието на безработицата върху равнището на инфлация и оценяването на

⁷ Вж. Цанов, В. Иконометрично моделиране на трудовия пазар в България. - Икономически изследвания, 1999, N 2; Цанов, В., П. Луканова. Безработицата в България: макроикономически взаимодействия и възможности за редуциране. С.: Колбис, 2003, с. 57-82; Иванов, Л. Зависимост между инфлацията и безработицата в България през годините на прехода. - Икономическа мисъл, 2000, N 6, с. 47-69.

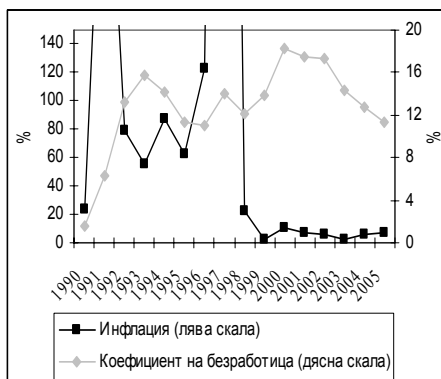
неускоряващ инфлацията процент на безработица (NAIRU). С оглед на поставената цел тук ще бъде изследвана обратната зависимост: влиянието на промените в инфлацията върху динамиката на процента на безработица.

В динамиката на инфлацията през периода 1990-2005 г. се очертават два съществени етапа. Първият (до 1997 г.) се характеризира с висока инфлация, която в началото на 1997 г. има характер на хиперинфлация, а вторият (след 1997 г.) със сравнително ниска инфлация (вж. фиг. 2, А). Разделителната граница се определя от въвеждането на паричен съвет през 1997 г. В същото време динамиката на безработицата бележи по-различна тенденция на развитие. През целия разглеждан период се наблюдават два пика на нарастване и намаляване на безработицата, като през 1996 и 2006 г. тя достига най-ниско равнище.

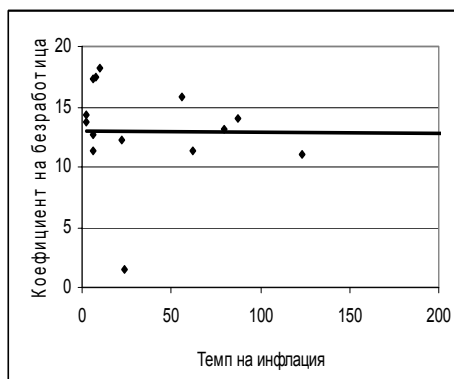
Фигура 2

Динамика на инфлацията и безработицата

А. Индекс на инфлация, 1990-2005, коефициент на безработица

Б. Съотношение между темпа на инфлация и коефициента на безработица

Източник: Статистически годишник, НСИ; Бюлетин на Агенцията по заетостта, различни публикации.

Независимо от тези различия е налице синхрон между двете променливи, който съответства на теоретичната зависимост. Намаляването на инфлацията през периода 1998-2005 г. с повече от 11 пъти е съпроводено с нарастване на безработицата с 2.4 процентни пункта. Въпросът е в каква степен тази реакция на безработицата се дължи на промените в инфлацията.

Статистическият анализ на връзката между инфлацията и безработицата показва слаба корелационна зависимост. Съпоставянето на темпа на инфлация и процента на безработица сочи за липсата на корелационна

зависимост (вж. фиг. 1, Б). Коефициентът на корелация между двете променливи е много нисък (-0.07). Същевременно изменението на прирастите в двете променливи показва периоди на едностранно изменение, което формира положителна корелационна връзка. Коефициентът на корелация между прираста на темпа на инфлацията и процента на безработица е нисък, но с положителен знак (0.27).

Слабата корелационна зависимост между инфлацията и безработицата се потвърждава и от регресионния анализ между процента на безработица (UMR - независима променлива) и темпа на инфлация (CPIR). За елиминирани влиянието на ценовия шок през 1997 г. в регресията е включена изкуствена променлива (d1), приемаща стойност 1 за 1997 г. и 0 за останалите години. Оценката на параметрите на регресионното уравнение е осъществена за периода 1990-2003 г. с помощта на МНК и отчитане на плъзгащи се средни от 2-ри порядък MA(1). Статистическите оценки на регресионното уравнение са представени на табл. 1.

От статистическа гледна точка получените резултати са приемливи. Оценките на всички параметри са статистически значими; стандартната грешка на оценката е относително ниска; тестът на Дарбин-Уотсън и LM тестът на Breusch-Godfrey отхвърлят наличието на серийна автокорелация в остатъците.

Реакцията на безработицата по отношение изменението на темпа на инфлация е относително слаба - процентното изменение на темпа на инфлация променя безработицата с -0.01 процентни пункта. Следователно гъвкавостта на безработицата по отношение въздействието на инфлацията е незначителна.

3. Реакция на работната заплата спрямо промените в производителността на труда

Способността на работната заплата да се адаптира към промените в производителността на труда е един от основните аспекти, които формират гъвкавостта на пазара на труда. Между динамиката на реалната работна заплата и производителността на труда, измерена чрез брутна добавена стойност (БДС) на един зает, съществува сходство, което най-силно се проявява в годините след икономическата криза през 1997 г. (вж. фиг. 3, А). Независимо от това реалната работна заплата изостава от динамиката на производителността на труда. Разбира се, този положителен резултат е следствие от значителното намаляване на броя на заетите в икономиката. По-съществени различия се наблюдават, когато производителността на труда се измерва с БВП на един зает. В този случай разрывът между реалната заплата и производителността бележи непрекъсната тенденция към нарастване. За периода 1992-2003 г. разликата между тях се увеличава 2.5 пъти – от 26.7 на 67.3 процентни пункта.

Характерно за темповете на реалната работна заплата е, че през по-голяма част от периода са по-ниски от темпа на БВП на 1 зает. Само за отделни години те надвишават тези на производителността на труда.

Оценки на гъвкавостта на пазара на труда в България

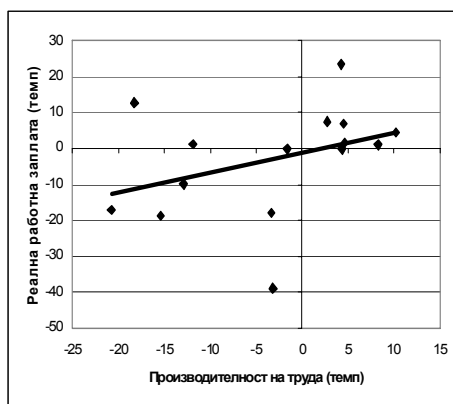
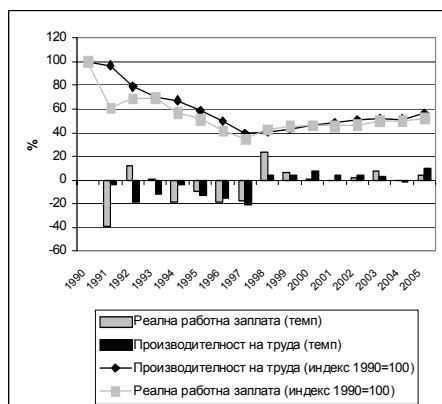
Независимо от различията в темповете на производителността на труда и реалната работна заплата между тях съществува положителна корелационна зависимост (вж. фиг. 3, Б). Точките, изразяващи връзката между темповете, формират положителен тренд. Силата на връзката, определена чрез коефициента на корелация, е 0.47, но със значителни отклонения от тренда.

Фигура 3

Динамика на производителността на труда и реалната работна заплата, 1990-2005 г.

А. Индекси, 1990=100

Б. Съотношение между темповете на прираст

Източник. Статистически годишник. НСИ

От направените оценки се вижда, че гъвкавостта на работната заплата по отношение изменението на производителността на труда не е висока. Това се дължи до голяма степен на сравнително силната регулираща функция на държавата при формирането на заплатите в общественния сектор.

Способност на пазара на труда да се променя

Вторият аспект на измерване гъвкавостта на пазара на труда се отнася до неговата способност да се променя. Ключови области на този тип гъвкавост са мобилността на работната сила (потоците на пазара на труда - вътрешни и външни), продължителността на работното време и характерът на трудовите договори.

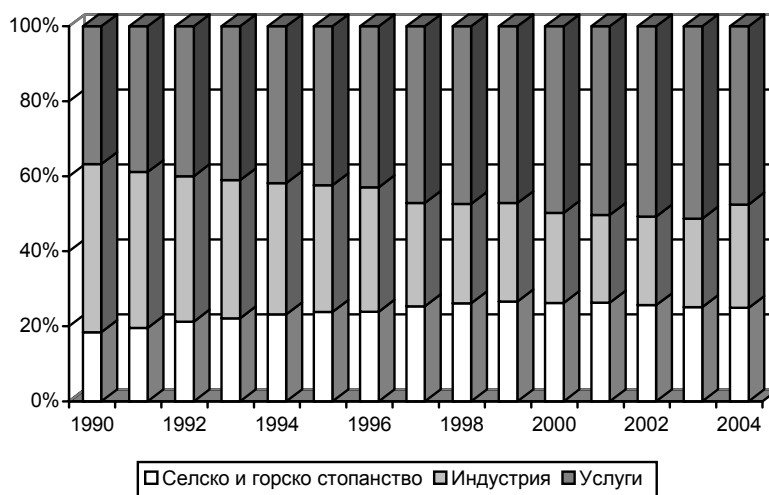
1. Междусекторна мобилност на работната сила

Структурните промени в икономиката на България през 90-те години създадоха подходящи условия за засилена мобилност на работната сила.

Пазарът на труда в страната реагира по адекватен начин на тези промени. Измененията в заетостта на секторно равнище са съществени и се изразяват в значително намаляване на заетостта в индустрията при съответно увеличаване в сектора на услугите и в по-малка степен в селското стопанство (фиг. 4). Относителният дял на заетите в индустрията спада почти наполовина (от 44.7% през 1990 г. на 27.6% през 2004 г.). Същевременно секторът на услугите бележи съществено развитие както по отношение на заетостта, така и по отношение на произведения национален продукт. В резултат от това заетостта в този сектор придоби водещо значение за икономиката (относителният дял на заетите нараства от 37% през 1990 г. на близо 50% през 2004 г.). Броят на заетите в селското и горско стопанство също бележи увеличение (от 18% през 1990 г. на 25% през 2004 г.).

Фигура 4

Структурни изменения на заетостта по икономически сектори, 1990-2004 г.

Източник: Статистически справочник, НСИ, за съответните години.

Тези промени в структурата на заетостта са резултат от активна междусекторна мобилност на работната сила и повишена гъвкавост на пазара на труда. Потокът на работната сила е насочен предимно от сектора на индустрията към сектора на услугите (вж. табл. 2). Близо две трети (около 70%) от намаления относителен дял на заетостта в индустрията отива за увеличаване на заетите в сектора на услугите.

Таблица 2

Изменение на относителния дял на заетите по сектори на икономиката и периоди (процентни пункта)

Период	Селско и горско стопанство	Индустрия	Услуги
1990-2004 г.	6.70	-21.10	14.60
1990-1997 г.	6.90	-17.20	10.30
1998-2003 г.	-1.00	-2.90	4.00

Източник. Статистически годишник, НСИ, за съответните години.

Следователно гъвкавостта на секторните пазари на труда е различна. Способността на икономиката да локализира трудовите ресурси от един сектор в друг в зависимост от промените в търсенето и технологичните условия може да се оцени чрез промените в заетостта по отношение на средното за даден период равнище (табл. 3).

Очертават се два пазара на труда с относително висока подвижност на работната сила: индустрията и услугите. Първият се свива в резултат от намаленото търсене, а вторият се разширява ускорено, като поема значителна част от освободената работна сила в индустрията. Пазарът на труда в сектора на селското стопанство не се отличава с висока мобилност. Отклоненията от средното за периода равнище са два пъти по-ниски от тези в сектора на услугите и близо пет пъти, отколкото в индустрията. Независимо от това този сектор приема и освобождава работна сила, но в значително по-малка степен, отколкото в другите два сектора.

Таблица 3

Степен на променливост на заетостта по сектори на икономиката

	1990-2003 г.		1990-1997 г.		1998-2003 г.	
	Станд. откл.	Коеф. на вар.	Станд. откл.	Коеф. на вар.	Станд. откл.	Коеф. на вар.
Селско стопанство	41.6	5.4	44.2	5.9	23.4	3.0
Индустрия	228.9	25.0	212.9	20.2	44.3	6.0
Услуги	95.9	6.2	112.0	7.1	23.0	1.5
Общо	122.1	12.0	123.0	11.1	30.3	3.5

Източник: Статистически годишник, НСИ.

Секторната мобилност на работната сила не е еднаква през целия период на 90-те години, като е значително по-висока през първата половина и постепенно намалява през втората. Очевидно на този етап на развитие на

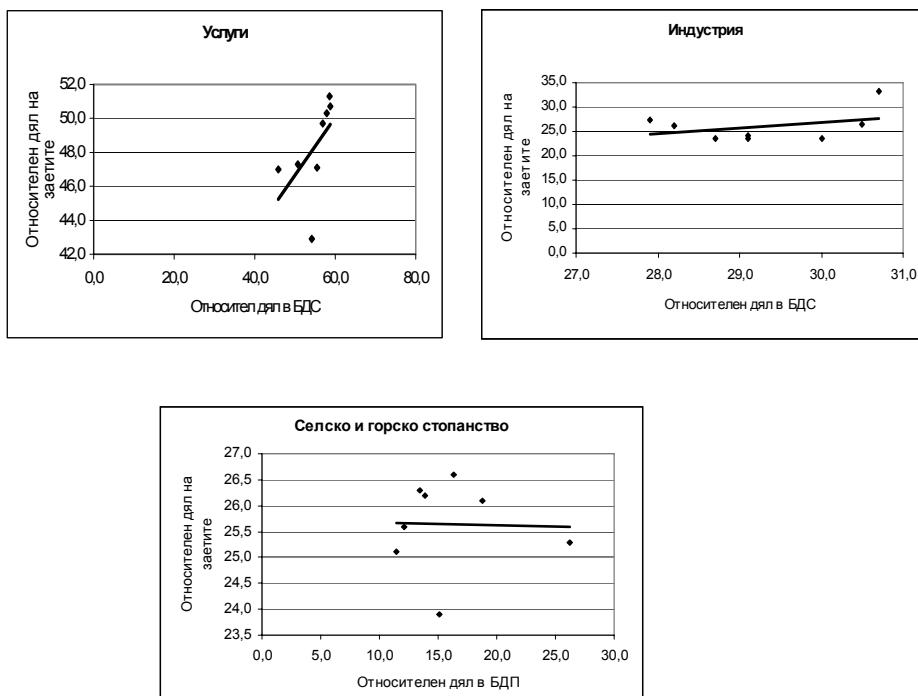
българската икономика мобилността е следствие главно от структурните промени и в по-малка степен - от технологичните изменения.

Съпоставянето на промените в заетостта с приноса на всеки сектор в новосъздадения продукт потвърждава направените изводи (фиг. 5). Мобилността на заетите към сектора на услугите съответства на разширяването на производството и нарастващия дял в БДС. Високият коефициент на корелация между съответните относителни дялове (0.6) и положителният тренд на развитие показват висока степен на адаптивност и гъвкавост на заетостта към икономическите резултати.

Приспособяването на заетостта към икономическите резултати в индустриалния сектор е по-слабо изразено. Делът на индустрията в БДС за периода 1996-2003 г. се изменя в рамките на 28-31%, докато този на заетите бележи тенденция към намаляване.

Фигура 5

Връзка между относителния дял на заетите и делът в БДС по сектори на икономиката, 1996-2003 г.

Източник. Статистически годишник, НСИ.

В сектора на селското и горското стопанство връзката между заетостта и участието му в БДС е най-слабо изразена. Увеличаването на заетостта в началото на 90-те години на сравнително високо за този сектор равнище (около 26% от общия брой на заетите) и след това нейното запазване на почти същото ниво през 2004 г. не корелира с намаляването на участието в БДС. Ниската мобилност на заетите в този сектор и нейната слаба адаптивност към производствените резултати крият съществени резерви за бъдещото повишаване гъвкавостта на пазара на труда. Логично е да се очаква намаляване на заетостта и повишаване ефективността на заетите.

2. Потоци на пазара на труда и оборот на трудовите ресурси

Важен измерител на мобилността на трудовите ресурси и гъвкавостта на пазара на труда е техният оборот в заетостта и безработицата. Този показател измерва скоростта на приспособяване на трудовия пазар към промените в икономическите условия. Оборътът на заетите (измерен като сума от входящия и изходящ поток в заетостта, отнесени към общия брой заети) дава представа за степента на обновяване на работните места. Колкото по-голям е този оборот, толкова по-бърза е промяната на работните места и пазарът на труда по-гъвкаво реагира на промените в търсенето и предлагането. Движението на работната сила в и извън безработицата дава представа за способността на политиките на трудовия пазар за намиране на работа и съкращаване на времетраенето на престоя в безработицата. Високият оборот на безработните намалява продължителността на безработицата и социалното бремене.

Оценката за оборота на заетите се основава на статистическата информация за движението на наетите по трудово правоотношение в страната. Изходящият поток от заетостта включва лицата, които имат прекратени трудови договори, а входящият - всички лица, които са сключили трудови договори. Тази информация показва оборота само на наетите по трудово отношение. Останалата част - на граждански или друг вид договор, не е включена в оборота на заетите. Независимо от това тези данни дават частична представа за движението на работната сила в заетостта.

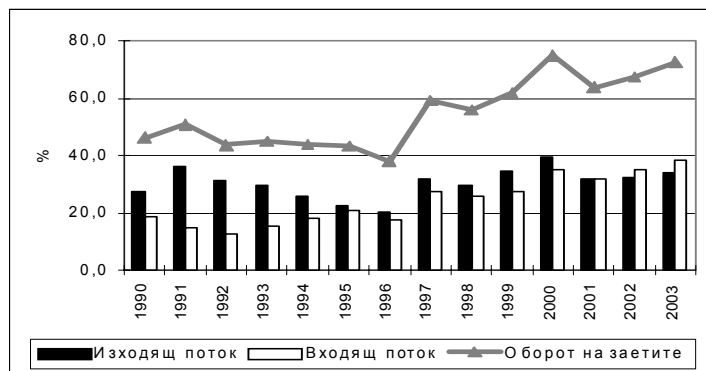
Динамиката на процента на входящия и изходящия поток⁸ в заетостта, както и оборотът⁹ на наетите за периода 1990-2003 г. са представени на фиг. 6.

⁸ Изчислени като отношение на наетите и освободените работници към общия брой наети.

⁹ Сума от процентите на входящия и изходящия поток.

Фигура 6

Процент на входящия и изходящия поток в заетостта и оборот на наетите, 1990-2003 г.

Източник. Статистически годишник, НСИ.

Оценките показват мащабно движение на работната сила. През периода 1990-1996 г. средно около 44% от наетия персонал променят статуса на зает.¹⁰ Оборотът на наетите значително нараства след 1996 г. Около две трети от тях прекратяват и влизат в нови трудови отношения. През 2000 г. този дял достига 75% от наетите по трудово правоотношение работници.

В движението на работната сила към и извън заетостта доминиращо значение има изходящият поток. Това е особено силно изразено през първите години на икономически реформи (1990-1994 г.). През този период изходящият поток формира близо две трети от оборота на наетия персонал. Едва през последните три години процентът на новонаетите работници превишава този на напусналите.

Динамиката на изходящия и входящия поток в заетостта е в пряка зависимост от осъществяваните структурни реформи. През първата фаза на реструктуриране (1990-1996 г.) се наблюдава тенденция към постепенно намаляване на процента на напусналите работници и респ. нарастване на новоприетите работници въпреки доминирането на първите. През втората фаза (1997-2000 г.) потокът на напусналите се увеличава, а този на постъпилите намалява, но различията между тях не са големи. Това означава, че закриването на работни места е съпроводено в почти същата степен с откриването на нови такива.

Освен от провежданите структурни реформи оборотът на заетите до голяма степен зависи и от икономическото развитие на страната. По принцип

¹⁰ Данните се отнасят само за общественния сектор.

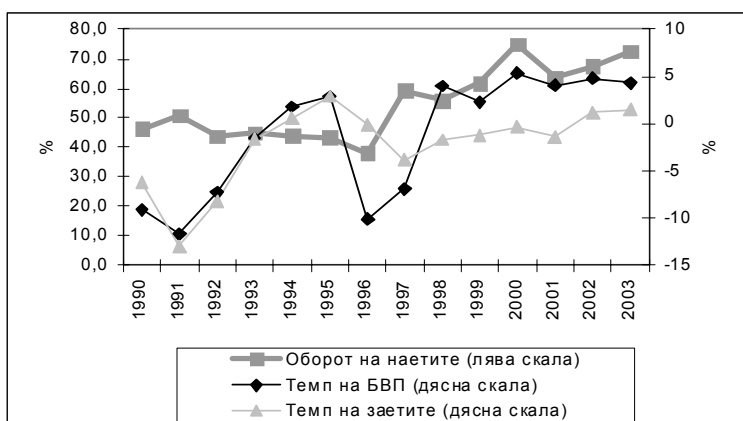
Оценки на гъвкавостта на пазара на труда в България

икономическият растеж ускорява този оборот чрез увеличаване на новите работни места, при което процентът на входящия поток нараства. В същото време оборотът нараства и поради ускорената замяна на работни места, без да се променя статусът на заетост – съществуват благоприятни условия за доброволно напускане на едни работни места и заемането на други. В условията на криза той намалява, което се дължи на освобождаване на работна сила и ограничаване на новоназначените работници.

Динамиката на оборота на заетите, икономическият растеж и заетостта показват, че България не се отличава съществено от този модел (фиг. 7).

Фигура 7

Динамика на оборота на заетите, БВП и заетите, 1990-2003 г.

Отрицателните темпове на БВП и заетостта през периода 1990-1996 г. са съпроводени с намаляване оборота на заетите. След 1997 г. той нараства при съответно увеличаване на икономическия растеж и заетостта. Степента на взаимодействие между тях, измерена чрез коефициентите на корелация, е представена на табл. 4.

Таблица 4

Взаимодействие между оборота на наетите, темпа на БВП и темпа на заетите (1990-2002 г.)

	1990-2002 г.	1990-1996 г.	1997-2002 г.
Корелация между темпа на БВП и оборота на наетите	0.58	-0.20	0.46
Корелация между оборота на наетите и темпа на заетите	0.16	-0.71	0.62

Връзката между икономическия растеж и оборота на наетите за целия изследван период е положителна и относително силна. Това означава, че периодите на спад и подем относително добре корелират с намаляването и увеличаването на оборота на работната сила. Това обаче не се отнася с еднаква сила за разглежданите подпериоди. За периода 1990-1996 г. връзката между тях е отрицателна и относително слаба. Намаляването на отрицателните темпове на икономическо развитие и постигането на положителен растеж през 1994 и 1995 г. не оказва съществено влияние върху понижаването на оборота на трудовите ресурси. Очевидно високата мобилност на работната сила се дължи главно на намаляване на заетите с цел повишаване ефективността на заетостта. През периода на подем връзката между тях се превръща в положителна и сравнително висока. Може да се приеме, че положителният икономически растеж създава условия за разкриването на нови работни места и увеличава оборота на наетите. Високият оборот на последните няма здрава връзка с темпа на заетите. За целия период коефициентът на корелация е положителен, но е много нисък (0.16). През отделните подпериоди обаче връзката между тях е сравнително силна, но с различна насоченост. В първия подпериод намаляването на оборота на наетите слабо корелира с подобряването на темпа на заетостта (отрицателните темпове на заетост намаляват и стават положителни в края на периода - вж. фиг. 7). През втория подпериод ситуацията коренно се променя. Налице е силна положителна връзка между динамиката на заетите и оборота на трудовите ресурси. Това съответства и на голямата зависимост между оборота на наетите и икономическия растеж. В този случай икономическият растеж генерира висок оборот на трудовите ресурси, което от своя страна се отразява върху увеличаването на темповете на заетостта. Така гъвкавостта на пазара на труда през този подпериод, оценена на основата на мобилността към и извън заетостта, може да се приеме, че е следствие на по-добрата адаптивност към променящите се външни условия.

Друг аспект на мобилността на пазара на труда е динамиката на входящите и изходящите потоци в пазара на труда и потоците между заетостта и безработицата. Промените в тези потоци показват в каква степен целият трудов пазар се приспособява към променящите се външни и вътрешни условия.

В такъв аспект трудовите потоци са определени на базата на наблюдението "Заетост и безработица" за периода 1996-1997 г.¹¹ и през 2003 г.¹² Резултатите от изследванията сочат относително слабо движение на работната сила между заетост, безработица и икономическа неактивност. Сравнително малка част от заетите напускат работа (5.5% през 1996 - 1997 г. и 3.5, 3.0 и

¹¹: *Rurkowski, J.* Labour Markets and Poverty in Bulgaria. WB, August, 1999, p. 2 (изследване на Световната банка).

¹² *Beleva, I., V. Tzanov, G. Tisheva.* Flexibility and security in the Labour market: Bulgarian's Experience. ILO Flexicurity Paper 2004/03, 2005, p. 30.

6.0% съответно през II, III и VI тримесечие на 2003 г.). Тяхното разпределение между безработни и неактивни се променя във времето. През 2003 г. отливът от заетостта към неактивните е съществено променен в сравнение с 1996 - 1997 г. По принцип това са хора, които доброволно прекратяват трудовата си заетост, и пенсионираниите; в по-малка степен напускат поради съкращаване на работни места, т.е. преминават в контингента на безработните.

Значително по-голям е изходящият поток от безработицата. За разглежданите години той проявява висока динамика. В сравнение с 1996 -1997 г. през 2003 г. делът на напусналите се удвоява. По-голямата част от тях напускат пазара на труда. Това са предимно обезкуражените безработни, чийто брой през последните години значително се увеличава. Същевременно немалка част от безработните започват работа. Техният дял се увеличава от 6.2% през 1996 - 1997 г. на 16.3% през III тримесечие на 2003 г. Най-вероятно това са лица, започнали работа по различни програми на субсидирана заетост.

Положителни промени се наблюдават и във входящия поток в пазара на труда. Докато през 1996 - 1997 г. включените неактивни в пазара на труда са съставлявали 1.7%, то през III тримесечие на 2003 г. техният дял е 7.8% от работната сила.

Основният извод, който може да се направи на основата на движението на работната сила между заетост, безработица и неактивност, е, че гъвкавостта на пазара на труда се е повишила.

3. Форми на заетост

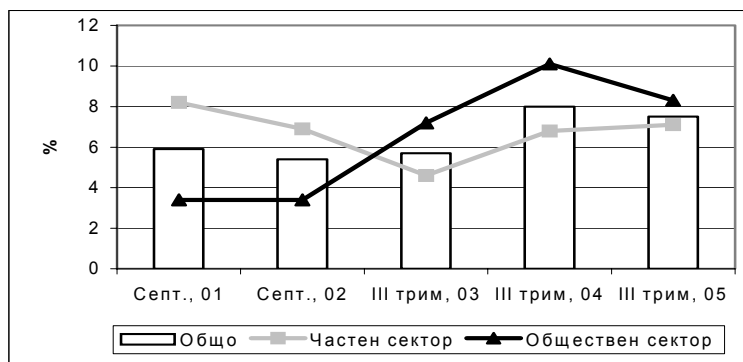
Възможностите за промени в пазара на труда до голяма степен зависят от прилаганите форми на заетост. Използването на по-гъвкави форми във фирмите позволява на работодателите да бъдат по-еластични към променящите се пазарни и финансови условия. Работодателите могат с по-малко разходи за труд и по-лесно да адаптират заетостта във фирмата към икономическите резултати. За работника по-гъвкавите форми на заетост невинаги означават сигурност на работното място и доходи, необходими за неговата и на семейството издръжка. Поради тази причина формите на заетост са регламентирани от трудовото законодателство и са обект на защита от страна на синдикатите.

В световната теория и практика за гъвкави форми на заетост се приемат трудови договори с ограничена продължителност (временни трудови договори), извършване на определена работа за кратък период (възложена от посреднически трудови агенции), заетост на непълно работно време, самонаети лица, работа по граждански договори, на повече от едно работно място и без трудов договор. Част от тези форми са пряко свързани с неформалната заетост (последните три вида). Оценката на разпространението на всички посочени гъвкави форми на заетост в България е трудно осъществима поради липса на подходяща статистическа информация. С оглед на това в изследването са анализирани тези от тях, за които има необходимата информация.

Трудовите договори с ограничена продължителност са относително слабо разпространени (фиг. 8). Основната част на заетите лица в българската икономика са наети на безсрочни трудови договори. Техният дял съставлява повече от 4/5 от наетите лица. За последните три години делът на наетите с фиксирана продължителност на трудовия договор се изменя в границите на 4.5-5.8%. В рамките на един тригодишен период едва ли може да говори за тенденция на развитие, но през 2003 г. е налице чувствително повишаване на наетите с временните трудови договори (от 4.6% през 2002 г. на 5.8% през 2003 г.).

Фигура 8

Относителен дял на наетите лица с фиксирана продължителност на трудовия договор по форми на собственост

Източник. Заетост и безработица, НСИ.

Различията между наетите в частния и общественния сектор са съществени. Очевидно работодателите в първия са склонни да наемат работници, като прилагат по-гъвкава форма на заетост. През 2003 г. ситуацията се променя в полза на общественния сектор, но това се дължи на увеличената субсидирана заетост, която се осъществява на базата на временни трудови правоотношения (предимно по програмата "От социални помощи към заетост").

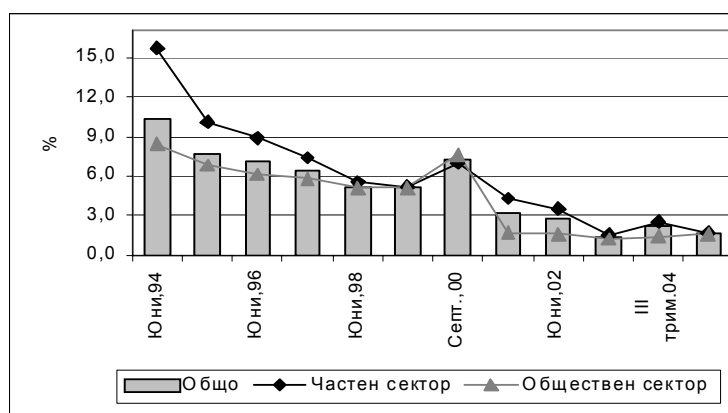
България не се отличава съществено по използването на договори с фиксиран срок на продължителност от страните в Централна и Източна Европа. Например делът на наетите с временни трудови договори през 2000 г. в Чехия е 8.1% от заетите, в Полша – 5.8%, в Унгария – 6.9%, в Румъния – 2.9%, в Литва 3.8%.¹³ По-значителна е разликата със страните от ЕС-15. В края на 90-те години делът на заетите на временни трудови договори надхвърля 10-те процента.

¹³ Cazes, S., A. Nesporova. Labour markets in transition. Balancing flexibility & Security in Central and Eastern Europe. ILO, Geneva, 2003, p. 45.

Заетостта на непълно работно време също не е широко разпространена в страната (фиг. 9). Общата тенденция, която се очертава за последните 10 години, се изразява в чувствително намаляване броя на заетите на непълно работно време. Техният относителен дял спада повече от 3 пъти (от 9% през 1994 г. на 2.8% през юни 2003 г.). Тази тенденция на понижаване се наблюдава едновременно в обществения и в частния сектор на икономиката. При втория тя е по-силно изразена, но независимо от това той показва по-голяма гъвкавост.

Фигура 9

Относителен дял на заетите на непълно работно време,
(юни 1994-юни 2004 г.)

Източник. Заетост и безработица, НСИ,

Причините за относително слабо прилагане на почасовата заетост са от различно естество, но те се крият в желанията и възможностите на търсещите и предлагашите труд. Работниците нямат интерес да бъдат наемани на работа с продължителност, по-малка от обичайното работно време (8-часов работен ден). Този вид заетост понижава размера на получаваната от тях работната заплата. Наетите на непълно работно време посочват като причини за своето съгласие на тази форма на заетост липсата на работа на пълно работно време (около 30-67%), обучение (1-4%) и семейни причини (2-7%).¹⁴ Работодателите от своя страна също не проявяват голям интерес към нея, защото тя не води до съществено редуциране на разходите за труд. По принцип разделянето на едно работно място от няколко работника води до допълнителни разходи.

¹⁴ Заетост и безработица, НСИ, различни публикации за съответните години.

В прилагането на тази форма на заетост България се нарежда с относително нисък процент на заетост сред страните от Централна и Източна Европа в ЕС. С най-висок дял на заетите на непълно работно време са Румъния (16.4%), Литва (10.6%) и Полша (10.7%). Останалите страни варират между 1.6-6.7%.

Структурата на заетите според вида на трудовия договор показва, че дялът на наетите на базата на нерегулярни трудови отношения (по-гъвкави форми на заетост) е сравнително малък (табл. 5). През 2001 г. този дял съставлява около 9.1% от заетите, като през следващите години намалява и през 2003 г. достига 6.1%. Най-чувствително е съкращаването на наетите по граждански договор (от 3.8% през 2001 г. на 2.1% през 2003 г.). Сравнително по-слабо е намаляването на дела на наетите без договор – 0.9 процентни пункта.

Таблица 5

Структура на наетите според вида на трудовия договор (%)

Период	Общо	Трудов договор	Граждански договор	Друг договор	Без договор
Март'01	100,0	91,0	3,7	1,3	4,0
Юни'01	100,0	89,5	4,3	1,3	4,8
Септ.'01	100,0	91,0	3,6	0,8	4,5
Дек.'01	100,0	92,1	3,5	0,7	3,7
Март'02	100,0	91,5	3,4	0,8	4,2
Юни'02	100,0	89,7	3,9	1,1	5,3
Септ.'02	100,0	91,7	3,8	0,8	3,7
Дек.'02	100,0	93,3	2,9	0,7	3,1
Март'03	100,0	94,0	2,2	0,6	3,3
Юни'03	100,0	94,8	1,9	0,5	2,8
III трим. 03	100,0	93,0	2,2	0,8	4,0
III трим. 04	100,0	93,6	2,1	0,5	3,8
III трим.05	100,0	93,8	1,5	0,5	4,2

Източник. Заетост и безработица, НСИ, за съответните периоди.

Понижаването на наетите по граждански или друг неспецифициран договор, както и без договор не трябва да се интерпретира като тенденция, ограничаваща гъвкавостта на трудовия пазар. По-скоро това е тенденция към ограничаване на неформалната заетост, тъй като на практика наетите по такива форми работят както тези по трудово правоотношение. От една страна, това са гъвкави форми на заетост, защото не ограничават продължителността на договора и работното време, но от друга, наетите нямат

никаква социална защита. Работодателите не са длъжни да правят социални осигуровки, нито да поемат отговорност за евентуални инциденти на работното място. Ограничаването на наетите по граждански и други договори се дължи на процедурата на пререгистрация на трудовите договори, извършена от Националния осигурителен институт през 2003 г. В резултат от това много граждански договори бяха трансформирани в трудови.

*

Обобщавайки оценките за въздействието на макроикономическите показатели върху параметрите на пазара на труда в България и способността му да се променя, могат да се направят няколко извода:

Първо, трудовият пазар притежава гъвкавост, която най-общо може да се оцени като умерена. Той реагира на външни въздействия, но тази реакция поради различни причини не е силна. Особено слабо изразена е реакцията на безработицата към промените в инфлацията. Положителната страна на тази слаба гъвкавост се изразява във възможността на икономическата политика да прилага по-широк обхват от мерки, насочени към намаляването на инфлацията и безработицата, без това да се отрази съществено върху тяхната динамика.

Второ, пазарът на труда проявява висока междусекторна мобилност. Тя е породена главно от значителното реструктуриране на икономиката през 90-те години. Освобождането на работна сила от индустрията се насочва предимно към сектора на услугите. Тази мобилност може да се оцени като ефективна, защото е съпроводена с паралелното нарастване на приноса на услугите в БВП. Заетостта в селското стопанство се отличава с ниска мобилност и слаба адаптивност към икономическите резултати. Това дава основание да се смята, че ефективността на заетите в този сектор е ниска с големи резерви за промяна.

Трето, пазарът на труда проявява сравнително висока динамика. Оборътът на наетите е висок (близо две трети от наетите променят статуса на нает) и положително корелира с динамиката на БВП. Сравнително по-слаба мобилност и респ. гъвкавост съществува между входящите и изходящи потоци между заети, безработни и икономически неактивни. Въпреки това в динамичен аспект се наблюдава повишаване на мобилността на тези потоци.

Четвърто, развитието на трудовия пазар се отличава със сравнително слабо използване на гъвкавите форми на заетост. Наетите с фиксиран срок на трудовия договор, както и тези на непълно работно време, съставляват малка част от заетите. В този смисъл повечето от тях имат по-голяма защита на работното място, но за сметка на ограничената гъвкавост.

20.III.2007 г.